

Franzén, Alexandra, 2025. *Sanningen skall göra er fria*. Stockholm: Atlas förlag.

Anmälan av Malin Åkerström

Vad är en spionskandal? I Alexandra Franzéns bok¹ handlar det inte om att spioner, som Kim Philby eller Stig Wennerström avslöjas. Det Franzén skriver om är i stället hur underrättelsetjänster avslöjas med hjälp av visselblåsare som läckt uppgifter till grävande journalister från 1970-talet och framåt.

Boken inleds med ett stycke modern historia, som är en drastisk kontrast till senare tiders spionskandaler. 1952 sköts ett svenskt flygplan, en DC-3:a, ner av ett sovjetiskt jaktflygplan. Alla i det svenska flygplanet dog. Regeringen förnekade att det rört sig om en signalspaning och hävdade att de inte samarbetat med Nato. Sverige, deklarerade regeringen, stod fast i sin neutralitetspolitik. Drygt 10 år senare har en reporter på *Dagens Nyheter* (DN) fått tag på en dagbok från en besättningsman där det är tydligt att Sverige samarbetat med Nato och signalspanat åt USA och Storbritannien. Trots att journalisten sitter på ett hett scoop skriver han inte sin artikel utan tar kontakt med Utrikesdepartementet. En överste skickas till DN och ber att få ta med sig dagboken, vilket journalisten inte vill. Han vill skydda sin källa. I stället beslutar journalisten och översten sig för att elda upp dagboken. När de är färd med detta passerar en av tidningens fotografer dem och tar ett foto. Två medelålders män sitter på huk runt en mycket liten brasa på ett stengolv i en korridor och ser nöjda ut då de ser pappren brinna. Det är detta foto som utgör omslaget till boken.

Tio år efter att DN-journalisten och översten bränt upp de dokument som skulle styrkt ett potentiellt scoop, publicerar *Folket i Bild/Kulturfront* en artikel, som senare kom att ge upphov till IB-affären. Den handlade om en hemlig avdelning i underrättelsetjänsten som innefattade åsiktsregistrering.

Vad har hänt?

Pentagonrapporten bryter alliansen mellan massmedier och staten, enligt författaren. Detta är också något de grävande journalister som avslöjade IB-affären som Franzén intervjuat anger: Daniel Ellsberg, som var den ansvarige för att

1 Boken är en lite populariserad, omarbetad och utökad version av Alexandra Franzéns avhandling i sociologi: *Brottslingar av en mycket speciell sort – spionskandalen som en maktkamp mellan visselblåsare, grävande journalister och underrättelsetjänster* (Lund, 2022).

läcka rapporten, sågs som en inspiration för de svenska journalisterna. Kunde han och de tidningar som publicerade materialet, så kan väl vi. Kanske var också den svärfångade tidsandan, som möjliggjorde såväl det som benämns grävande journalister som ett mer diffust uppror mot auktoriteter, en faktor som initierade brottet mellan staten och massmedierna?

I de tre fall Franzén närstuderat ingår just denna Pentagonrapport, vidare den svenska IB-affären och en mer sentida spionskandal: Snowdenfallet.

Varför är då detta ämne intressant? Det illustrerar en klassisk fråga: Vem ska vakta väktarna? Spionskandaler av den typ som skildras i boken blottlägger den spänning som finns mellan tre aktörer: massmedia, underrättelseverksamheten och visselblåsare. Massmedier är viktiga i en demokrati då de inte bara informerar medborgarna utan också kan avslöja missförhållanden. Underrättelsetjänster behövs då de ger makthavare underlag för att bemöta externa och interna hot. Visselblåsare har en mer ambivalent roll – hur de kommer att etiketteras handlar till stor del om vilka motiv de anses ha. Är de förrädare eller hjältar?

Pentagonrapporten, IB-affären och Snowdenfallet

Det första fallet, Pentagonrapporten, bestod av en samling omfattande dokument (7000 sidor) som redogjorde för USA:s inblandning i Vietnamkriget. 1971 läckte Daniel Ellsberg, som arbetat som analytiker på Försvarsdepartementet, dessa till *New York Times*, som bit för bit publicerade delar av rapporten. Det framkom bland annat att det inte fanns planer på att avsluta kriget. Nixonadministrationen uppfattade publiceringen som ett hot och lyckades få ett domstolsbeslut mot tidningen för vidare publicering av dokumenten. Motdraget från Ellsberg var att i stället låta *Washington Post* få publicera fortsättningsvis. Även detta försökte Nixon via justitiedepartementet stoppa men lyckades inte. Båda tidningarna överklagade till Högsta domstolen där de vann.

I Pentagonrapportens kölvatten sjösatte Nixon en ny utredningsenhet, som skulle förhindra och reagera på läckor av sekretessbelagd information. Enheten kallade sig själv "The Plumbers", och de låg så småningom bakom ett inbrott i demokraternas högkvarter i Watergatekomplexet. Watergateaffären fick till följd att Nixon tvingades avgå.

Det andra fallet, IB-affären,² handlade om att det fanns en hemlig underrättelsetjänst i Sverige där Försvarsmakten, SÄPO och också Socialdemokratiska partiet med hjälp av sina arbetsplatsombud, samarbetade. Partiet hade sedan slutet av 1940-talet byggt upp något av en åsiktsregistrering i kampen om fackföreningsrörelsen för att hålla ute kommunistympatisörer. Samtidigt hade Sverige köpt militär utrustning från USA; den amerikanska försvarsmakten

2 Förkortningen IB stod för Informationsbyrån, ibland internt skämtsamt för "Inhämtning Birger" efter dess dåvarande chef Birger Elmér.

var orolig för att vänstersympatisörer skulle läcka uppgifter om vapenteknik till Sovjet. IB bestod dels av en extern, utrikesorienterad del, dels en inrikes övervakning, som enligt Wilhelm Agrell (2017) i praktiken bestod av en social-demokratisk övervakning av kommunister.

Jan Guillous och Peter Bratts avslöjande handlade om att det överhuvudtaget fanns en hemlig underrättelsetjänst, som inte ens riksdagen kände till. Vidare att den samarbetade med ett stort politiskt parti och att de ägnade sig åt åsiktsregistrering. Visselblåsaren i detta fall var Håkan Isacson, som arbetat på IB men som jurist upprördes av att organisationen agerade i ett juridiskt vakuum och vars agerande dessutom stred mot de utrikespolitiska riktlinjer som riksdagen antagit. Peter Bratt beskriver i sina memoarer att han uppfattade samtalen med Isacson som en lång bikt. Bratt, Guillou och Isacson blev alla dömda till fängelsestraff.

Det tredje fallet gäller amerikanen Edward Snowden som 2013 läckte sekretessklassificerad information från National Security Agency (NSA) och åtalades därför för spionage av den amerikanska regeringen. Snowden avslöjade ett flertal globala övervakningsprogram, många drivna av NSA. Snowdens information utlöste debatter kring massövervakning, statlig sekretess och balansen mellan nationell säkerhet och informationsskydd. Snowden har sedan dess beviljats asyl i Ryssland och blev naturaliserad medborgare 2022.

Kampen

Det som utspelar sig efter publiceringarna är ett intrikat maktspel. Underrättelsetjänsterna är inte lagreglerade, sannolikt låter man helt enkelt bli att lagreglera verksamheterna för att vidga handlingsutrymmet. När avslöjandena briserar anklagas visselblåsarna och i vissa fall journalisterna för spioneri och staterna inför ett "partiellt undantagstillstånd". "Partiellt" därför att statens agerande endast omfattar visselblåsarna och de grävande journalisterna. Dessa utsätts för utomrättsliga ageranden. Dessutom redogör Franzén för en egenartad bevisprövning: samma aktörer som står för anklagelserna används som bevis för att anklagelserna stämmer.

Även om det partiella undantagstillståndet inte gäller huvuddelen av befolkningen, är det minst sagt omfattande beträffande de individer de riktas mot. Franzén bjuder läsarna på häpnadsväckande detaljer när staten förbigår gällande lagstiftning. Agenter gör inbrott hos Daniel Ellsbergs psykoanalytiker och man planer (men lyckas inte) krydda hans mat med LSD innan ett av hans offentliga anförande. Allt för att få honom att framstå som icke trovärdig. Att organisationer försöker svärta ner dem är för övrigt ett vanligt sätt att hantera visselblåsare (Uys 2022) För att anhålla Jan Guillou ansåg rättsväsendet att man behövde spärra av gator och använda fem poliser varav en med k-pist och skottsäker väst. Edward Snowden blev av med sitt medborgarskap och när han

fastnar på Moskväs flygplats tvingas han stanna kvar i det land han som tidigare underrättelseagent förmodligen sett som sin fiende och där yttrandefrihet är något att drömma om.

Franzén formulerar också underkategorier av det partiella undantagstillståndet. Ett är ett känslomässigt undantagstillstånd som tar sig i uttryck i en uppgjagad stämning. Ett exempel är när författaren P-O Enquist blir uppringd av en rasande ÖB efter att ha hållit ett offentligt försvarstal för Jan Guillou och Peter Bratt. Ett annat är ett globalt undantagstillstånd, som åtgärderna mot Edward Snowden illustrerade. Den bolivianske presidentens plan tvingas ner i Österrike då man trodde att Snowden fanns ombord. Detta bröt mot internationell lagstiftning som innebär att sittande statschefer och diplomater ska skyddas. Regeringarna i Frankrike, Spanien och Italien hade dessförinnan förvägrat planet att landa för att på det sättet tvinga ner det.

Men visselblåsarna och de grävande journalisterna är inte helt maktlösa; de kan svara genom att använda sig av juridiska kryphål, flytta sin publicering till andra massmedier eller länder, eller vittna i publika sammanhang. De får också sina försvarare. Framför allt på sikt. De tillskrivna motiven som nämndes ovan är viktiga.

Hjältar eller förrädare?

En relativt stor del av boken behandlar de olika sidornas etikettering, som hjältar eller förrädare. Visselblåsarnas egna förklaringar tycks likna något av en konvertering. De har tidigare varit anställda av underrättelsetjänster och "troende" i sitt försvar av landet. Efter hand tycks tron falna och byts ut till en lojalitet för riktad mot konstitutionen, andra lagar eller det allmänna rättsmedvetandet. Anammandet av dessa uppfattningar blir så starkt att de så småningom beslutar sig för att bryta mot sekretessreglerna. För detta hyllas de av många. De blir snarare hjältar än de förrädare som spionanklagelserna innebär. Samtidigt är angivna motiv ofta blandade. Visselblåsare i gemen drivs av såväl idealism som bitterhet, dessutom kan motiven förändras under processens gång (Lampert 1985; Miethe 1999). Även de åtalande parterna tycks svaja i frågan om vilka lagar anklagelserna ska vila på. Denna del av boken är ibland lite för detaljrik och blir då en aning snårig. Ett index skulle underlättat för att hänga med i händelserna och personerna det gäller. Att det saknas får kanske skyllas på förlaget.

Dramatiseringen

Där Franzén excellerar är i observationerna om vad som gör ett avslöjande till just en spionskandal. Hur blir den till? Författaren konstaterar att spionskandalerna kräver en dramatisering som journalisterna tillhandahåller. De vet hur

man bygger upp en berättelse som skapar ett intresse. Mycket av det Snowden avslöjat hade redan blivit tillgängligt i form av ett offentligt tal som CIA:s högste tekniske chef hållit 10 veckor innan hans eget avslöjande.³ Svårigheten att riktigt förstå CIA-chefens presentation handlar om en brist på dramaturgi. Det kvarvarande intrycket är att en lite grå byråkrat talar om tekniska IT-frågor. Om man skall uppfatta sakinnehållet som upprörande krävs det kunskaper om underrättelseväsende och lagstiftning. Snowden själv klagar i sin memoarbok på bristen på uppmärksamhet efter talet. Själva avsaknaden av respons illustrerar Franzéns tes: Vikten av dramatisering: "Man kan säga att CIA-chefen presenterar fakta men saknar en story" (sidan 154).

Journalisterna vet hur man dramaturgiskt förpackar fakta genom att kontrastera det som officiellt hävdas vara sant och det som döljer sig i de hemliga dokumenten, de kan nämna konkreta personer, redovisa känslor och nervkittlande vändpunkter. De portionerar också ut avslöjanden bit för bit. Så här skriver till exempel en politisk kolumnist, Wolfgang Hansson: "Avslöjandet att USA avlyssnat Angela Merkels mobiltelefon var (*det?*) kulmen på en lång rad artiklar om den amerikanska massövervakningen. Sedan det första avslöjandet i The Guardian den 6 juni har nya levererats i stadig takt. Utportioneringen är en taktik, en nödvändighet och en fråga om liv och död. Med all säkerhet finns det mer i pipeline" (*Aftonbladet*, 2013-11-29).

Bland det mest fascinerande i Franzéns bok är att de fall hon följt inte bara tydliggör vikten av dramatisering, dvs. inte bara vad som avslöjats, utan också att det framför allt kommer att handla om hur avslöjarna behandlas. Tidningen *Folk i Bild/Kulturfront* publicerade avslöjandet om IB-affären i början av maj 1973 men det var först när Guillou och Bratt anhölls på ett uppseendeväckande sätt i oktober samma år som spionskandalen riktigt tog skruv med anklagelser, publika debatter för och emot, dvs. blev till en större massmedial, allmängiltig affär.

Detta visar också på personifieringen av spionskandalerna. Daniel Ellsberg förknippas med Pentagonrapporten, han gör sig en karriär som inriktar sig på hjälp för visselblåsare och för aktioner och protester mot kärnvapenupprustning. När han dör skriver amerikanska medier hyllande dödsrunor. Jan Guillou och Peter Bratt förblir starkt förknippade med IB-affären och Snowdens avslöjande benämns "Snowdenaffären".

Franzén har sammantaget skrivit en oerhört gedigen bok. Hon har intervjuat journalister, läst biografier och memoarer, relevant forskningslitteratur, letat i tidningsartiklar, lyssnat på radiointervjuer mm. De dramaturgiska inslagen som spionskandalerna kräver är de mest intressanta. I skildringen av hur spionskandalerna utvecklas eller tappas bort uppvisar hon själv en dramaturgisk skicklighet. Hon låter oss vara med i lokalen där DN:s reporter möter överste Bo

3 I Franzéns bok finns en referens till en youtube-video där detta tal hålls.

Westin, och hon kan hålla läsarens intresse vid liv genom ett resonemang som avslutas med en fråga och talar om att ”Svaret får vi nästa kapitel... ”.

Hur besvarar då Franzén den tidigare nämnda klassiska frågan: Vem ska vakta väktarna? Jo, säger hon, det är just visselblåsarna. Eftersom underrättelsetjänsterna omgärdas med en så hög sekretess att få har insyn och kan kontrollera dem är de västerländska demokratierna beroende av att enskilda medarbetare inom underrättelsetjänsterna bryter mot sekretessen. Att makten utövas på ett politiskt, juridiskt och moraliskt acceptabelt sätt innefattar paradoxalt nog att visselblåsare och grävande journalist begår brott – eller åtminstone handlingar där staten anklagar dem för brott.

Referenser

- Agrell, W., 2017. *Sprickor i järnridån – svensk underrättelsetjänst 1944–1992*. Lund: Historiska media.
- Lampert, N., 1985. *Whistleblowing in the Soviet Union: Complaints and Abuses under State Socialism*. London: Macmillan.
- Miethe, T. D., 1999. *Whistleblowing at Work: Tough Choices in Exposing Fraud, Waste, and Abuse on the Job*. Boulder: Westview Press.
- Mills, C. W., 1959. *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Uys, T., 2022. *Whistleblowing and the Sociological Imagination*. New York: Palgrave Macmillan.